

تحلیل محتوای دعای کمیل بر اساس ساحت‌های شش‌گانه تربیت^۱

علی شیروانی شیرینی^۲

فاطمه حیدری^۳

سیده حانیه حسینی^۴

چکیده

هدف از پژوهش حاضر تبیین محتوای تربیتی دعای کمیل بر اساس ساحت‌های شش‌گانه تربیت است. در این پژوهش دعای کمیل از ابعاد گوناگون تربیتی مورد بررسی قرار گرفت. روش پژوهش حاضر کیفی و به شیوه تحلیلی-توصیفی انجام گرفته است. پرسش‌هایی که در این پژوهش باید به آن‌ها پاسخ داده شود عبارتند از: ۱. مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های شش‌گانه تربیت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کدام‌اند؟ ۲. مصادیق مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های تربیتی در دعای کمیل کدام‌اند؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در دعای کمیل، از میان ساحت‌های شش‌گانه، مصادیق بیشتری از مؤلفه‌های ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی دارد، هرچند که مصادیقی از مؤلفه‌های سایر ساحت‌های تربیتی نیز یافت شد. با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته و نتایج پژوهش، می‌توان دعای کمیل را در کنار سایر منابع معتبر دینی، منبع تربیتی مناسبی به حساب آورد.

کلیدواژه‌ها: دعای کمیل، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ساحت‌های شش‌گانه تربیت.

تأیید نهایی: ۱۳۹۹/۱۰/۲۲

۱- تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۰۷/۱۳

۲- استادیار علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

ali_shiravani@yahoo.com

۳- دانشجوی کارشناسی دانشگاه فرهنگیان، ایران

۴- دانشجوی کارشناسی دانشگاه فرهنگیان، شیراز، ایران

۱- مقدمه

فرایند تربیت، اساسی‌ترین جریان اجتماعی بشری و عامل اساسی تحقق حیات طیبه در ابعاد فردی و اجتماعی آن است که باید توسط نهادهای ذی ربط اجتماعی پشتیبانی و هدایت شود. این فرایند به نحو تجویزی در فلسفه تربیت بر اساس استنتاج و استنباط از مبانی اساسی تصریح شده چنین تعریف شده است: «تربیت عبارت است از فرایند تعاملی زمینه ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متربیان، به صورتی یک پارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه‌ی ابعاد» (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۲۲۶).

مهمترین مسأله‌ای که هر انسانی با آن مواجه است، مسأله تربیت است. اگر تربیت را با مفهوم وسیع آن در نظر بگیریم باید گفت که هدف آفرینش همه موجودات جهان هستی، تربیت می‌باشد. تمام کوشش‌های پیامبران الهی، دانشمندان و مردان بزرگ تاریخ، نیز مصروف همین مسأله شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۵۳).

از حیث لغوی تربیت دارای دو ریشه است، که در صورت قبول هر کدام معنای تربیت تفاوت پیدا می‌کند. تربیت از ریشه «رب» به معنای تهذیب اخلاقی، زدودن ناپسندی از روح و روان است. تربیت از ریشه «ربو» به معنای زیادت، رشد و نمو است که بیشتر به پرورش جسمانی و مادی توجه دارد (تقوی دامغانی، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۵۶). واژه تربیت از ریشه «ربو» و باب تفعیل به معنای زیادت و فزونی و فراهم کردن موجبات فزونی و پرورش است (مرزوقی، اناری‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۶۵). اما به باور باقری (۱۳۹۵)، در قرآن، مفهوم تربیت از ریشه «ربو» چندان مورد توجه قرار نگرفته است؛ زیرا این مفهوم در استعمال قرآن به معنی بزرگ کردن و رشد و نمو جنسی است. مراد از تربیت در اسلام کلمه تربیت از ماده «رب» و استعمال و مشتقات آن در رابطه با انسان، فراخنای وسیعی از آیات قرآن را در بر گرفته است.

در ادعیه مشتقات واژه «تربیت» از ریشه «رب» فراوان آمده است که به عنوان نمونه‌ای امام علی (ع) در دعای شریف کمیل، که یکی از گنجینه‌ها و معادن تربیت اسلامی و قرآنی است، فراوان واژه «رب» و مشتقات آن را به کار برده‌اند: «یا الهی و سیدی و ربی، اُتْرَاکَ مُعَذِبِی بِنَارِکَ بَعْدَ تَوْحِیدِکَ... وَ بَعْدَ صِدْقِ اعْتِرَافِی وَ دُعَائِی خَاضِعَا لِرَبُّوبِیَّتِکَ» (مهدی‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۰۴).

تعاریف گوناگونی از مفهوم تعلیم و تربیت در اصطلاح علم تربیت ارائه شده است. جان دیویی فیلسوف عمل‌گرای آمریکایی، تعلیم و تربیت را معادل تجدید نظر در تجربیات و تشکیل مجدد آن (گوتک، ۱۳۸۹)، به طوری که موجبات رشد بیشتری را فراهم نماید (بلاغت، ۱۳۹۷: ۴۹) تعریف می‌کند. عده‌ای از بزرگان نیز آورده‌اند؛ تعلیم و تربیت یعنی پرورش و رشد قوای ذهنی مانند قوه ادراک، حافظه، تخیل، تداعی، معانی، یادآوری، دقت، اراده و تعقل بعضی نیز تعلیم و تربیت را عبارت از آشکار کردن یا به تعبیر دیگر فعلیت دادن استعدادها و قوای پنهانی فرد می‌دانند (شریعتمداری، ۱۳۹۶).

از فیلسوفان اسلامی غزالی در تعریف تربیت آورده است که مربی باید اخلاق بد از مرتبی بستاند و بدور اندازد و اخلاق نیکو به جای آن نهد و معنی تربیت این است. خواجه نصیرالدین طوسی تربیت را ایجاد ملکات در انسان از طریق عادت می‌داند و در کتاب اخلاق ناصری می‌نویسد: «تربیت، صفتی است که باید از طبیعت پیروی کند تا کمال موجود را بتواند ظاهر سازد» (فراهانی، ۱۳۸۰). همچنین تربیت عبارت است از پرورش دادن، یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یک شی موجود است به فعلیت درآوردن و پروردن (مطهری، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۵۱).

دست آفرینش در بشر استعدادها و شایستگی‌هایی را به صورت قوه و زمینه به ودیعت نهاده و باید مربی با شناخت کمالات نهفته، کاری را صورت دهد که شی کمال درونی خود را آشکار سازد؛ یعنی شرایط بروز شایستگی‌ها را فراهم آورد و موانع رشد را، برطرف نماید (سبحانی، ۱۳۹۰: ۳۶۰).

تربیت اسلامی نیز عبارت است از: «شناخت خدا به عنوان رب یگانه جهان و انسان، برگزیدن او به عنوان ربّ خویشتن و تن دادن به ربوبیت او و تن زدن از ربوبیت غیر» (باقری، ۱۳۹۶، ج ۱: ۶۱).
بر اساس فلسفه تربیت اسلامی می‌توان تعریف نسبتاً کامل و تفصیلی ذیل را ارائه نمود:

جریان تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته افراد و شکل‌گیری و اعتلاء مداوم جامعه اسلام بر اساس نظام معیار اسلامی برای هدایت متریبان به سوی تحقق حیات طیبه در همه‌ی مراتب و ابعاد، به گونه‌ای که آماده شوند به طور آگاهانه و اختیاری در این مسیر حرکت کنند (صادق‌زاده، حسنی؛ کشاورز، احمدی، ۱۳۸۹: ۴۹).

در فرهنگ دینی اسلامی، دعا جایگاه ویژه‌ای دارد و افرون بر تاکب قرآن، معصومین علیهم السلام نیز به آن سفارش کرده‌اند. در قرآن کریم می‌خوانیم «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ...»؛ و پروردگارتان گفت بخوانید مرا، تا شما را پاسخ گویم (غافر/ ۶۰). از پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله است که فرمودند: «الدُّعَاءُ مَخُّ الْعِبَادَةِ، وَلَا يَهْلِكُ مَعَ الدُّعَاءِ أَحَدٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳) یعنی؛ دعا مغز عبادت است و با وجود دعا هیچ کس هلاک نمی‌شود.

از بین نیایش‌ها دعا جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا دعا، نیایشی را گویند که تنها عنصر اصلی آن خواستن است؛ یعنی درخواست برای برون رفت از وضع موجود و رسیدن به وضع مطلوب، اما وقتی دعاها ماثور و مرسوم را با دقت می‌نگریم این متون صرفاً به «خواستن» نپرداخته‌اند، بلکه در آن‌ها انواع نیایش مطرح شده است؛ چرا که هم حاوی مناجات‌اند و هم حاوی شکوه و ذکر. به علاوه حاوی آموزش‌های دینی نیز هستند و ما یکجا همه را دعا می‌خوانیم مثلاً دعای کمیل که جزو کمال دعاها ماثور است (هاشمی اقدم، ۱۳۸۶: ۲۲).

انسان در مکتب دعا، اموری را فرا می‌گیرد که در تربیت او در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری، نقش موثری دارد (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۰: ۴۷)؛ در سند تحول بنیادین نیز با توجه به اصل همه‌جانبه‌نگری در تربیت رسمی و عمومی، تربیت در مدرسه باید به ابعاد مختلف وجودی متریبان توجه نماید (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).
امام خمینی (ره) معتقد است: «صراط مستقیم، راه انسانیت است و این مناجات‌ها و ادعیه‌ای که ائمه ما (ع) بعد از اینکه دستشان کوتاه شده بود از این که دعوت ظاهری خیلی واضح بکنند، مردم را با همین ادعیه به آن راهی که باید ببرند، می‌بردند» (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۰: ۵۱).

با توجه به این نکته که تمامی قوانین و عملکردهای ما بر اساس دین مبین اسلام تعیین می‌شوند، هدف اصلی تعلیم و تربیت نیز بر اساس رهنمودهای دین و پیشوایان دینی ما تعیین می‌شود (رسیدن به حیات طیبه و قرب الی‌الله). یکی از راهنمایان ما در این عرصه دعای کمیل است که حضرت علی (ع) آن را به کمیل ابن زیاد آموخت.

در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تربیت براساس ابعاد و ساحت‌های وجودی متریبان و توجه به شئون مختلف حیات طیبه به شش ساحت تقسیم شده است که عبارتند از: ۱) ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی - ۲) ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی - ۳) ساحت تربیت زیستی و بدنی - ۴) ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری - ۵) ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای - ۶) ساحت تربیت علمی و فناوری (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰)

مباحث تربیتی یکی از مهمترین موضوعاتی است که در این دعا به آن اشاره شده است لذا بررسی دعای کمیل به منظور بررسی میزان همخوانی ساحت‌های تربیتی مطرح شده در سند تحول بنیادین (به عنوان مهمترین سند در

آموزش و پرورش کشور که باید مطابق با متون دینی و اسلامی باشد)، با آن امری ضروری به نظر می‌آید. به همین منظور پرسش‌هایی که در این پژوهش باید به آن‌ها پاسخ داده شود عبارتند از:

۱. مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های شش‌گانه تربیت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کدام‌اند؟

۲. مصادیق مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های تربیتی از منظر دعای کمیل کدامند؟

الف) ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی

ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است، ناظر به رشد و تقویت مرتبه قابل قبولی از جنبه دینی و اخلاقی حیات طیبه در وجود متریبان و شامل همه تدابیر و اقداماتی که جهت پرورش ایمان و التزام آگاهانه و اختیاری متریبان نسبت به مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، اعمال و صفات اعتقادی عبادی و اخلاقی و در راستای تکوین و تعالی هویت دینی و اخلاقی ایشان صورت می‌پذیرد. لذا قلمرو ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، ناظر به خودشناسی و معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت و پذیرش ولایت رهبران دینی، پیامبر(ص) و ائمه معصومین(ع) و پیروی از ایشان است، که به حق برترین انسان‌های کامل در طول تاریخ هستند. هم‌چنین این ساحت ناظر به سایر عقائد و ارزش‌های دینی، ایمان (انتخاب و التزام آگاهانه و آزادانه دین حق یعنی آیین زندگی و نظام معیار)، تقید عملی به احکام، مناسک و ارزش‌های دینی و رعایت اصول و آداب اخلاقی در زندگی روزمره (در همه ابعاد فردی و اجتماعی) و تلاش پیوسته برای خودسازی بر اساس نظام معیار (مه‌ار غرائز طبیعی، تعدیل عواطف و خویش‌تن‌داری، حفظ کرامت و عزت نفس، کسب صفات و فضایل اخلاقی و پیشگیری از تکوین صفات و رذایل اخلاقی) است (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۲۹۹).

ب) ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریبان را قادر می‌سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند. قلمرو ساحت تربیت اجتماعی سیاسی شامل موارد زیر است: ارتباط مناسب با دیگران (اعضای خانواده، خویشاوندان، دوستان، همسایگان و همکاران و...)، تعامل شایسته با نهاد دولت و سایر نهادهای مدنی و سیاسی (رعایت قانون، مسئولیت‌پذیری، مشارکت اجتماعی و سیاسی، پاسداشت ارزش‌های اجتماعی)، کسب دانش و اخلاق اجتماعی و مهارت‌های ارتباطی (بردباری، وفاق و همدلی، درک و فهم اجتماعی، مسالمت‌جویی، درک و فهم سیاسی، عدالت اجتماعی، درک و تعامل میان فرهنگی، تفاهم بین‌المللی، حفظ وحدت و تفاهم، توانایی‌های زبان ملی (فارسی) محلی، جهانی (عربی، انگلیسی و...)) است. جهت‌گیری ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، تربیت برای عضویت فضیلت‌مدارانه در «خانواده صالح و جامعه صالح» است. ارتباط با خانواده یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های ارتباط است که در شکل‌گیری بنیادی هویت انسان‌ها نقشی انکار نشدنی دارد. بر این اساس، زندگی خانوادگی، آمادگی برای آن و شکل‌گیری و تداوم این شکل از حیات اجتماعی از مؤلفه‌های اصلی و اساسی تربیت اجتماعی است. در تربیت رسمی و عمومی، صرف نظر از تأکید بر شایستگی‌های پایه (عواملی که به تقویت نهاد خانواده منجر می‌شوند و از لوازم استحکام خانواده محسوب می‌گردند، به نقش‌های جنسیتی مانند نقش پدری و نقش مادری نیز توجه جدی می‌شود. این رویکرد با هدف کلی تربیت یعنی «آماده‌شدن متریبان برای تحقق حیات طیبه، در همه مراتب و ابعاد» تناسب دارد (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۳۰۳).

جامعه‌پذیری و تربیت سیاسی افراد در همه‌ی کشورها و جوامع، جدای از تفاوت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی

آن‌ها، یکی از کارکردهای مهم نظام آموزش و پرورش است. از جمله مهم‌ترین مأموریت‌های نظام آموزش و پرورش، کمک به نظام سیاسی و تداوم حاکمیت آن است. بسیاری از مربیان و فیلسوفان جدید مانند استوارت میل، جان لاک، روسو و دیویی نقش آموزش و پرورش را از لحاظ ایجاد «نظم سیاسی» در جامعه، مورد توجه قرار داده‌اند (مرزوقی، ۱۳۸۴: ۹۵).

امام خمینی (ره) می‌فرماید: «آقایان که تربیت بچه‌ها را می‌کنند؛ مسائل سیاسی روز را هم به آن‌ها تعلیم نکنند. نمی‌گویم همه آن (مسائل سیاسی) باشد همه چیز باید باشد. یک بچه که از مدرسه بیرون می‌آید باید هم مسائل دینی‌اش را بداند، مسائل نماز و روزه‌اش را بداند، هم تربیت‌های علمی بشود مطابق هر سیستمی که هست، و هم تربیت سیاسی بشود» (خمینی (ره)، ج ۶: ۲۰۳).

ج) ساحت تربیت زیستی و بدنی

ساحت تربیت زیستی و بدنی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی متربیان در قبال خود و دیگران، تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است. قلمرو این ساحت (پرورش قوای بدنی و تأمین سلامت جسمی) موارد زیر را پوشش می‌دهد: تربیت جنسی، سلامت فردی و اجتماعی (تأمین نیازهای اساسی، حفظ شادابی در زندگی، برخورداری از رفاه و سلامت، استفاده از تفریحات سالم و اوقات فراغت، مراقبت از جسم و روح و پاکیزگی و آراستگی فردی)، بهداشت زیست محیطی، قلمروهای زیست بوم شهری، و منابع طبیعی در واقع همه این موارد به جنبه‌هایی مهم و مغفول از حیات طیبیه در وجه کامل آن اشاره دارد (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۳۰۵).

اسلام، تن‌پروری به معنای، نفس‌پروری و شهوت‌پرستی را شدیداً محکوم کرده است، اما پرورش بدن به معنای مراقبت و حفظ سلامت و بهداشت را از واجبات شمرده است و هر نوع عملی را که برای بدن زیان بخش باشد، حرام شمرده است (کهندل؛ مصطفی لو، ۱۳۹۴: ۱۳).

د) ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری

تربیت زیبایی‌شناختی، «اصطلاحی مرجح برای اطلاق به آن دسته از اعمال تربیتی است که با هدف آشناکردن متربیان با زیبایی و هنر، ارائه‌ی فهمی از هنر به آنها، ایجاد حس قدرشناسی از آن و پرورش خلاقیت هنری، صورت می‌گیرد» (الیاس، ۱۳۸۵).

جروم هاوسمن (۱۹۷۱)، تربیت هنری را ناظر بر آموزش حواس مختلف، رشد تجارب و لمسی، حساسیت و برخورد عمیق با جلوه‌های بصری هنری و نقادی هنرمندانه می‌داند (تسلیمانی، سردی و سیفی، ۱۳۹۴).

درک معنای پدیده‌ها و هدف رویدادهای طبیعت/ هستی برای دستیابی به درک کلی از جهان هستی و جایگاه خویش در آن براساس نظام معیار اسلامی و درک زیبایی‌های جهان آفرینش به منزله‌ی مظاهر جمال و کمال الهی و ارتقای زیباشناسانه‌ی خود از جمله اهداف ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری است.

قلمرو ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری بخشی ناظر به رشد قوه‌ی خیال و پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی‌شناختی متربیان (توان درک موضوعات و افعال دارای زیبایی مادی یا معنوی توان خلق آثار هنری و قدردانی از آثار و ارزش‌های هنری) است.

1. Elias. J

2. Hausman

رویکرد ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری دریافت احساس و معنا است که شامل دو فرایند خلق معنا و کشف معناست (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰).

و) ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به یکی از ابعاد مهم زندگی آدمی یعنی بعد اقتصادی و معیشتی انسان‌هاست. این ساحت ناظر به رشد توانایی‌های متربیبان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای است (اموری نظیر درک و فهم مسائل اقتصادی، درک و مهارت حرفه‌ای، التزام به اخلاق حرفه‌ای، توان کارآفرینی، پرهیز از بطالت و بیکاری، رعایت بهره‌وری، تلاش جهت حفظ و توسعه ثروت، اهتمام به بسط عدالت اقتصادی، مراعات قوانین کسب و کار و احکام معاملات و التزام به اخلاق و ارزش‌ها در روابط اقتصادی) (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰:۳۰۹).

ی) ساحت تربیت علمی و فناوری

ساحت تربیت علمی و فناوری بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به کسب شایستگی‌ها (صفات و توانمندی‌ها و مهارت‌هایی) است که متربیبان را در شناخت و بهره‌گیری و توسعه نتایج تجارب متراکم بشری در عرصه علم و فناوری یاری کند تا بر اساس آن متربیبان قادر شوند، با عنایت به تغییرات و تحولات آینده، نسبت به جهان هستی (نگاه آیه‌ای به هستی) و استفاده و تصرف مسئولانه در طبیعت (نگاه ابزار) بینشی ارزش مدار کسب کنند. ترکیب نگاه آیه‌ای و ابزار منجر به تصرف و بهره‌گیری مسئولانه از طبیعت منجر خواهد شد، که می‌تواند به یک راهبرد اساسی در نگاه انسان به طبیعت و حفظ و مراقبت از آن بینجامد. لذا این ساحت از تربیت ناظر به رشد توانمندی افراد جامعه در راستای فهم و درک دانش‌های پایه و عمومی، کسب مهارت دانش افزایی، به کارگیری شیوه تفکر علمی و منطقی، توان تفکر انتقادی، آمادگی جهت بروز خلاقیت و نوآوری و نیز ناظر به کسب دانش، بینش و تفکر فناورانه، برای بهبود کیفیت زندگی است (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰:۳۱۱).

۱-۱. پیشینه پژوهش

در زمینه سند تحول بنیادین و دعای کمیل، بصورت جداگانه پژوهش‌هایی صورت گرفته است که به مهمترین آنها اشاره می‌گردد:

مهدی بنایی (۱۳۹۸) در پژوهش خود با عنوان «آثار تربیتی و روان شناختی دعای کمیل» ذکر کرده است که این دعا علاوه بر خداشناسی و خودشناسی، اشاره کامل به عنوان گناهی دارد که سبب هبوط انسان و گرفتاری او در چنگ انواع مصیبت‌ها از جمله دوری از خداوند می‌گردد. سپس تاثیرات دعای کمیل را در حوزه‌های خداشناسی، خودشناسی، گناه‌شناسی، مسؤولیت‌پذیری، سختی فراق از معبود، خیرخواهی، احساس ارزشمندی، دستیابی به عزت نفس و داشتن هویت و رشد و تعالی، بررسی کرده است.

سید ابوالقاسم کاشانی (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «شرح دو جمله از دعای کمیل» به رفع شبه جبر از دو جمله این دعا (فغرنی بما اهوی و اسعده علی ذلک القضا) و (لا حجه لی فیما جری علی فیه قضاوک و الزمنی فیه کمک و بلاوک) می‌پردازد و با تأکید بر تواتر عقلی و نقلی نفی جبر، و به کمک آیات و روایات دیگر، معنای جبر را از دو جمله‌ی یاد شده نفی کرده است و معنای قضای الهی در افعال انسان را روشن می‌کند که با اختیار انسان منافات ندارد.

محمد سبحانی‌نیا (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «آثار تربیتی و روانشناختی دعا» یکی از مهمترین آموزه‌های تربیتی اسلام را، دعا و نیایش می‌داند. سبحانی‌نیا در نوشتار خود، با روش تحلیلی-توصیفی به بررسی تاثیر دعا بر تربیت انسان

می‌پردازد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد ابعاد تربیتی که دعا آن‌ها را تحت پوشش قرار می‌دهد شامل حوزه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری است. همچنین روشن شد که دعا، منشا اصلاح رفتار خیررسانی و عامل پیدایش بصیرت است و موجب بالا بردن احساس حرمت خود و رشد و تعالی می‌گردد.

مراد ترکاشوند (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «نقد و بررسی مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، ابتدا با بررسی مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی، و انسان‌شناسی، نقدهایی را به سند تحول بنیادین وارد کرد که یکی از این نقدها عبارتند از: در گزینش واژه‌ها و مفاهیم کلیدی سند تحول، یک جامعه‌ی آرمانی با ویژگی‌های نظام معیار اسلامی و حیات طویه طراحی شده است. این واژه‌ها که از قرآن و متون فلسفی اسلام و شیعه گرفته شده است و این کلید واژه‌ها (قرب الهی، حیات طویه، کرامت ذاتی و غیره) گویای رمز تصویب و تأیید سند تحول است و نه احتمالاً راه‌گشای نظام آموزش و پرورش ایران که باید پیوسته مورد بازبینی و اصلاحات قرار گیرد.

نادر عبدالله نژاد (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «سند تحول بنیادین و چالش‌های پیش روی آن»، بیان می‌کند که یکی از اصول متمم برنامه ریزی آموزش و پرورش اصل تغییر و تحول است. اگر قرار باشد آموزش و پرورش براساس روند موجود پیش برود دیگر به برنامه ریزی نیازی نیست، برنامه‌ریزی برای آن است که در روند موجود تغییر و تحول ایجاد کند و آن را در مسیر جدیدی قرار دهد و کمبودهای کمی و معایب کیفی آن را برطرف سازد. سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش با اتکا به آموزه‌های قرآن و اسناد بالادستی دیگری تنظیم شده است که آموزش‌وپرورش باید در پایان دوره به اهداف تعیین شده در سند تحول دست یابد.

مهدی سبحانی‌نژاد، حسن نجفی و سولماز نورآبادی (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «مفهوم تعالی و نقد وضعیت موجود آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران» با بررسی‌هایی که به روش پژوهش آمیخته (تحلیل اسنادی، تحلیل محتوا و مصاحبه‌ی نیمه ساختار یافته) انجام دادند؛ به این نتیجه رسیدند که تعالی وضعیتی برای صعود است و با توجه به مآخذ اسلامی و در صورت هماهنگ بودن پنج بعد اعتقادی، اخلاقی، شخصی، اجتماعی و سیاسی زمینه‌ی رستگاری همیشگی فرد و جامعه فراهم می‌شود.

۱-۲. روش شناسی

این تحقیق در زمره پژوهش‌های کیفی قرار می‌گیرد. روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، از بین چهار روش اصلی که مارشال و راسمن (۱۳۹۰)، برای جمع‌آوری اطلاعات در تحقیق کیفی نام برده‌اند، شیوه بررسی اسناد و مدارک است. بررسی اسناد یکی از روش‌های شناخته شده است که پژوهشگر می‌تواند از آن برای بررسی دقیق‌تر و فهم عمیق‌تر محتوای متن استفاده کند. صاحب نظران روش مزبور را جامع‌ترین روش می‌دانند زیرا این شیوه نوعی استراتژی تحلیلی است. این روش از سایر روش‌های کیفی، عینی‌تر است. اسناد و مدارکی که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد، متن کامل دعای پرفیض کمیل با ترجمه حسین انصاریان است البته مقالات و کتب مرتبط با موضوع پژوهش از سوی نویسندگان و پژوهش‌گران در این زمینه نیز مورد مطالعه خواهد بود. بنابراین، روش پژوهش حاضر توصیفی کیفی بوده و به صورت تحلیل محتوایی صورت گرفته است. بدین گونه که ابتدا ساحت‌های تربیتی شش‌گانه با توجه به مبانی نظری تحول بنیادین آموزش و پرورش تعریف شده و سپس مؤلفه‌های مربوط به هر ساحت مشخص گردیده است و پس از مطالعه و بررسی دعای کمیل مواردی که مضامین مرتبط با این مؤلفه‌ها را دارا بودند شناسایی شده‌اند.

۳- یافته‌های پژوهش

در این پژوهش با هدف تحلیل محتوای دعای کمیل بر اساس ساحت‌های شش‌گانه تربیتی مبانی نظری تحول بنیادین آموزش و پرورش، به بررسی فرازهای این دعای گران قدر پرداخته شده و یافته‌های مربوط به هر قسمت از ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیتی در جداول زیر مشخص شده‌اند. شماره صفحه‌های موجود در جدول، بر اساس کتاب منتخب مفاتیح الجنان، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای (۱۳۸۹)، مشخص شده است.

پرسش اول پژوهش: مؤلفه‌های هریک از ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کدامند؟ جهت پاسخگویی به این سوال، به تحلیل محتوای متن سند تحول بنیادین آموزش و پرورش پرداخته و برای هر یک از ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیتی، مؤلفه‌هایی تبیین شده است که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌گردد.

جدول ۱: مؤلفه‌های هر یک از ساحت‌های شش‌گانه تربیتی مبانی نظری تحول بنیادین آموزش و پرورش
(منبع: گروه مؤلفین)

مؤلفه‌ها	ساحت‌های تربیتی
خدانشناسی، گرایش به ایمان به خدا، اعتقاد به آخرت، دفع و رفع رذایل، رضا به قضا و قدر الهی، توکل به خدا، اعتقاد به یگانگی خدا، امید به رحمت الهی، عشق بنده به خالق، توبه	اعتقادی، عبادی و اخلاقی
حفظ تواضع، ابراز ندامت و طلب پوزش، شکرگزاری از الطاف دیگری، درخواست تداوم ارتباط و حمایت، درخواست کمک در مقابل سوء قصد و مکر دیگران، برشمردن و ستودن ویژگی‌های طرف ارتباط در روابط اجتماعی	اجتماعی و سیاسی
برطرف کردن نیازهای زیستی در حدود تعیین شده توسط خدا	زیستی و بدنی
حریص نبودن	اقتصادی و حرفه‌ای
آرامش روانی، درک زیبایی‌های خالق	زیبایی‌شناختی و هنری
علم خدا محاط بر علم بشر، خداوند منبع معرفت و شناخت، خداوند نهایت آرزوی عارفان و اهل علم و شناخت	علمی و فناوریانه

پرسش دوم پژوهش: مصادیق مؤلفه‌های ساحت تربیتی اعتقادی، اخلاقی و عبادی از منظر دعای کمیل کدامند؟ جهت پاسخگویی به این سوال، به تحلیل محتوای متن دعای کمیل پرداخته و برای هر یک از مؤلفه‌های ساحت تربیتی علمی و فناوری، مصادیقی مرتبط مستخرج شده است که در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود.

جدول ۲: مصادیق مؤلفه‌های ساحت علمی و فناوری از منظر دعای کمیل

ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی		
مؤلفه‌ها	مصادیق	شماره صفحه
خدانشناسی	بِرَحْمَتِكَ الَّتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ	۹۵
	وَبِقُوَّتِكَ الَّتِي فَهَرَّتْ بِهَا كُلُّ شَيْءٍ	۹۵-۹۶

۹۶	وَ خَضَعَ لَهَا كُلُّ شَيْءٍ وَ ذَلَّ لَهَا كُلُّ شَيْءٍ	
۹۶	وَ بِجَبْرُوتِكَ الَّتِي غَلَبْتَ بِهَا كُلَّ شَيْءٍ	
۹۶	وَ بِعِزَّتِكَ الَّتِي لَا يَقُومُ لَهَا شَيْءٌ	
۹۶	وَ بِعِظَمَتِكَ الَّتِي مَلَأَتْ كُلَّ شَيْءٍ	
۹۶	وَ بِسُلْطَانِكَ الَّذِي عَلَا كُلَّ شَيْءٍ	
۹۶	وَ بِوَجْهِكَ الْبَاقِي بَعْدَ فَنَاءِ كُلِّ شَيْءٍ	
۹۶-۹۷	وَ بِأَسْمَائِكَ الَّتِي مَلَأَتْ أَرْكَانَ كُلِّ شَيْءٍ	
۹۷	وَ بِنُورِ وَجْهِكَ الَّذِي أَضَاءَ لَهُ كُلَّ شَيْءٍ	
۹۷	يَا نُورُ يَا قُدُّوسُ يَا أَوَّلَ الْأَوَّلِينَ وَ يَا آخِرَ الْآخِرِينَ	
۱۰۰	اللَّهُمَّ عَظَمَ سُلْطَانِكَ وَ عَلَا مَكَانَكَ ... لَا يُمَكِّنُ الْفِرَارُ مِنْ حُكُومَتِكَ	
۱۲۷	يَا سَرِيعَ الرِّضَا	
۱۲۷	يَا مَنْ اسْمُهُ دَوَاءٌ وَ ذِكْرُهُ شِفَاءٌ	
۱۲۷-۱۲۸	يَا سَابِغَ النِّعَمِ يَا دَافِعَ النِّقَمِ	
۱۲۸	يَا عَالِمًا لَا يُعَلَّمُ	
۹۸-۹۹	وَ أَسْتَلُّكَ بِجُودِكَ أَنْ تُدْنِيَنِي ... أَنْ تُلْهِمَنِي ذِكْرَكَ	گرایش به ایمان به خدا
۱۰۷	بَعْدَ مَا أَنْطَوَى عَلَيْهِ قَلْبِي مِنْ مَعْرِفَتِكَ ... بَعْدَ صِدْقِ اعْتِرَافِي	
۱۰۹	جَوَارِحَ سَعَتْ إِلَى أَوْطَانِ تَعْبُدُكَ طَائِعَةً	
۱۱۰-۱۱۱	فَكَيْفَ احْتِمَالِي لِبِلَاءِ الْآخِرَةِ ... إِلَّا عَنْ غَضَبِكَ وَ أَنْتِقَامِكَ وَ سَخَطِكَ	اعتقاد به آخرت
۱۱۵	حُسْبَى بَيْنَ أَطْبَاقِهَا	
۱۱۳	لَيْنَ تَرَكَتَنِي نَاطِقًا لَا ضِجْنَ إِلَيْكَ بَيْنَ أَهْلِهَا صَجِيجَ الْأَمَلِينَ	
۹۷-۹۸	اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي الذُّنُوبَ الَّتِي تَهْتِكُ الْعِصْمَ ... وَ كُلَّ خَطِيئَةٍ أَخْطَأْتُهَا (ص 1)	دفع و رفع رذایل
۹۹	وَ تَجْعَلْنِي بِقِسْمِكَ رَاضِيًا قَانِعًا	رضا به قضا و قدر الهی
۱۰۵	وَ لَا حُجَّةَ لِي فِيهَا جَرَى عَلَيَّ فِيهِ قِضَاؤُكَ وَ الزَّمَنِي حُكْمُكَ وَ بِلَاؤُكَ	
۱۰۳-۱۰۴	إِلَهِي وَ رَبِّي مَنْ لِي غَيْرُكَ	توکل به خدا
۱۲۳	يَا سَيِّدِي يَا مَنْ عَلَيْهِ مُعْوَلِي	

۱۰۰	اللَّهُمَّ لَا أَجِدُ لِدُنُوبِي غَافِرًا وَلَا لِقَبَائِحِي سَازِرًا وَلَا لِشَيْءٍ مِنْ عَمَلِي الْقَبِيحِ بِالْحَسَنِ مُبَدَّلًا غَيْرَكَ	امید به رحمت الهی
۱۰۱	اللَّهُمَّ مَوْلَايَ كَمْ مِنْ قَبِيحٍ سَتَرْتَهُ وَكَمْ مِنْ فَادِحٍ مِنَ الْبَلَاءِ أَقَلْتَهُ	
۱۰۳	وَ كُنِ اللَّهُمَّ بِعِزَّتِكَ لِي فِي كُلِّ الْأَحْوَالِ رُؤْفًا وَعَلَىٰ فِي جَمِيعِ الْأُمُورِ عَطُوفًا	
۱۰۷	هَبْنِي لِابْتِدَاءِ كَرَمِكَ وَ سَالِفِ بَرِّكَ بِي	
۱۱۵	وَ هُوَ يَضِجُ إِلَيْكَ ضَجِيجَ مُؤَمِّلٍ لِرَحْمَتِكَ	
۱۱۷	أَمْ كَيْفَ يَرْجُو فَضْلَكَ فِي عِتْقِهِ مِنْهَا فَتَرُكُهُ فِيهَا	
۱۱۹-۱۲۰	أَنْ تَهَبَ لِي فِي هَذِهِ اللَّيْلَةِ وَ فِي هَذِهِ السَّاعَةِ... أَوْ أَعْلَنْتَهُ أَخْفَيْتَهُ أَوْ أَظْهَرْتَهُ	
۱۲۵	... فَإِنَّهُ لَا يَنَالُ ذَلِكَ إِلَّا بِفَضْلِكَ	
۱۲۷	إِغْفِرْ لِمَنْ لَا يَمْلِكُ إِلَّا الدُّعَاءَ	
۱۰۰	لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ	اعتقاد به یگانگی خداوند
۱۰۷	أَتْرَاكَ مُعَذِّبِي بِنَارِكَ بَعْدَ تَوْحِيدِكَ	
۱۱۵	يِنَادِيكَ بِلسَانِ أَهْلِ تَوْحِيدِكَ	
۱۱۳-۱۱۴	لان ترکنتی ناطقا لاضغن الیک بین اهلها ضجیح الاملین و لا صرخن الیک... بکاء الفاقدين	عشق بنده به خالق
۹۷-۹۸	اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي الذُّنُوبَ الَّتِي تَهْتِكُ الْعِصْمَ... وَكُلَّ خَطِيئَةٍ أَخْطَأْتُهَا	توبه
۹۸-۹۹	اللَّهُمَّ إِنِّي أَتَقَرَّبُ إِلَيْكَ بِذِكْرِكَ... وَأَنْ تُلْهِمَنِي ذِكْرَكَ	
۱۰۲-۱۰۳	يَا سَيِّدِي فَاسْأَلْكَ بِعِزَّتِكَ أَنْ لَا يُجْجَبَ عَنْكَ دُعَائِي... وَكَثْرَةَ شَهَوَاتِي وَغَفْلَتِي	
۱۰۵-۱۰۶	وَ قَدْ أَتَيْتُكَ يَا إِلَهِي بَعْدَ تَقْصِيرِي وَ إِسْرَافِي... وَفَكَّنِي مِنْ شَدِّ وَثَاقِي	
۱۰۶-۱۰۷	هَبْنِي لِابْتِدَاءِ كَرَمِكَ وَ سَالِفِ بَرِّكَ بِي	
۱۱۹-۱۲۰	أَنْ تَهَبَ لِي فِي هَذِهِ اللَّيْلَةِ وَ فِي هَذِهِ السَّاعَةِ ، كُلِّ جُرْمٍ أَجْرَمْتُهُ... أَمَرْتَ بِإِثْبَاتِهَا الْكِرَامَ الْكَاتِبِينَ	
۱۲۶	وَ أَقْلِنِي عَثْرَتِي ، وَ اغْفِرْ رَلَّتِي	

۱۲۷	اغْفِرْ لِمَنْ لَا يَمْلِكُ إِلَّا الدُّعَاءُ
-----	---

پرسش سوم پژوهش: مصادیق مؤلفه‌های ساحت تربیتی اجتماعی و سیاسی از منظر دعای کمیل کدامند؟ جهت پاسخگویی به این سوال، به تحلیل محتوای متن دعای کمیل پرداخته و برای هر یک از مؤلفه‌های ساحت تربیتی علمی و فناوری، مصادیقی مرتبط مستخرج شده است که در جدول شماره ۳ مشاهده می‌شود.

جدول ۳: مصادیق مؤلفه‌های ساحت علمی و فناوری از منظر دعای کمیل

ساحت اجتماعی و سیاسی		
شماره صفحه	مصادیق	مؤلفه‌ها
۹۹	فِي جَمِيعِ الْأَحْوَالِ مُتَوَاضِعاً	حفظ تواضع
۱۰۵	معتذرا نادما منكسراً مستقيلاً مستغفراً منيباً مقراً مدعنا معترفاً	ابراز ندامت و طلب پوزش
۱۱۱	انا عبدك الضعيف الذليل الحقير المسكين المستكين	
۱۰۸- ۱۰۹	و علی السن نطقت... بشکرک مادحۀ.	شکرگزاری از الطاف دیگری
۱۱۴	سبحانک یا الهی و بحمدک	
۱۲۴	و الدوام فی الاتصال بخدمتک	درخواست تداوم ارتباط و حمایت
۱۲۶	و الیک یا رب مددت یدی ...	
۱۲۵	ومن ارادنی بسوءٍ فاردۀ و من کادنی فکده	درخواست کمک در مقابل سوء قصد و مکر دیگران
۱۲۷	یا سریع الرضا... فانک فعال لما تشاء، یا من اسمہ دواء و ذکره شفا و ...	برشمردن و ستودن ویژگی‌های طرف ارتباط در روابط اجتماعی

پرسش چهارم پژوهش: مصادیق مؤلفه‌های ساحت تربیتی زیستی و بدنی از منظر دعای کمیل کدامند؟ جهت پاسخگویی به این سوال، به تحلیل محتوای متن دعای کمیل پرداخته و برای هر یک از مؤلفه‌های ساحت تربیتی علمی و فناوری، مصادیقی مرتبط مستخرج شده است که در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود.

جدول ۴: مصادیق مؤلفه‌های ساحت علمی و فناوری از منظر دعای کمیل

ساحت زیستی و بدنی		
شماره صفحه	مصادیق	مؤلفه‌ها
۱۰۴	إلهی و مولای اجریت علی حکماً اتبعت فیهِ هوی نفسی	برطرف کردن نیازهای زیستی در

		حدود تعیین شده توسط خدا
۱۲۳	یا رَبِّ قُوِّ عَلٰی خِدْمَتِكَ جَوَارِحِي	قوت و سلامت جسمانی

پرسش پنجم پژوهش: مصادیق مؤلفه‌های ساحت تربیتی زیبایی شناختی و هنری از منظر دعای کمیل کدامند؟ جهت پاسخگویی به این سوال، به تحلیل محتوای متن دعای کمیل پرداخته و برای هر یک از مؤلفه‌های ساحت تربیتی علمی و فناوری، مصادیقی مرتبط مستخرج شده است که در جدول شماره ۵ مشاهده می‌شود.

جدول ۵: مصادیق مؤلفه‌های ساحت علمی و فناوری از منظر دعای کمیل

ساحت زیبایی‌شناختی و هنری		
شماره صفحه	مصادیق	مؤلفه‌ها
۱۰۳	اللَّهُمَّ بِعِزَّتِكَ لِي فِي كُلِّ الْأَحْوَالِ (فِي الْأَحْوَالِ كُلِّهَا) رَوْفًا وَعَلَىٰ فِي جَمِيعِ الْأُمُورِ عَطُوفًا	آرامش روانی
۱۰۷	اعْتَقَدَهُ صَمِيرِي مِنْ حُبِّكَ	
۱۲۸	يَا نُورَ الْمُسْتَوْحِشِينَ فِي الظُّلَمِ	
۱۱۴	يَا غَايَةَ آمَالِ الْعَارِفِينَ	درک زیبایی‌های خالق
۱۱۴	يَا حَبِيبَ قُلُوبِ الصَّادِقِينَ	
۱۱۸	تَقَدَّسَتْ أَسْرَاؤُكَ	

پرسش ششم پژوهش: مصادیق مؤلفه‌های ساحت تربیتی اقتصادی و حرفه‌ای از منظر دعای کمیل کدامند؟ جهت پاسخگویی به این سوال، به تحلیل محتوای متن دعای کمیل پرداخته و برای هر یک از مؤلفه‌های ساحت تربیتی علمی و فناوری، مصادیقی مرتبط مستخرج شده است که در جدول شماره ۶ مشاهده می‌شود.

جدول ۶: مصادیق مؤلفه‌های ساحت علمی و فناوری از منظر دعای کمیل

ساحت اقتصادی و حرفه‌ای		
شماره صفحه	مصادیق	مؤلفه‌ها
۹۹	تَجْعَلَنِي بِقِسْمِكَ رَاضِيًا قَانِعًا	حریص نبودن

در این دعا به صورت مستقیم به مؤلفه (افزایش رزق و روزی) اشاره‌ای نشده است اما در نقل‌های مستند از امام علی (ع) به برکات این دعا اشاره شده است که افزایش رزق از جمله آن‌ها است.

سید بن طاووس از شیخ طوسی رحمه الله علیه به سند خودش روایت کرده است که: «کمیل می‌گوید وقتی که حضرت علی (ع) به خانه‌ی خود رفتند، وقت شب به خانه‌ی آن بزرگوار رسیدم. حضرت فرمودند برای چه کاری آمدی؟

عرض کردم به طلب دعای خضر آمده‌ام. امیر المؤمنین علی علیه السلام فرمودند: ای کمیل: اگر این دعا را حفظ کردی هر شب جمعه یا در هر ماه و یا سالی یکبار و یا لاقلاً در تمام عمر یک مرتبه بخوان تا امور تو کفایت شود. خداوند تو را یاری می‌کند، روزی تو زیاد می‌شود» (سید بن طاووس، ج ۲، ص: ۷۰۶).

پرسش هفتم پژوهش: مصادیق مؤلفه‌های ساحت تربیتی علمی و فناوری از منظر دعای کمیل کدامند؟ جهت پاسخگویی به این سوال، به تحلیل محتوای متن دعای کمیل پرداخته و برای هر یک از مؤلفه‌های ساحت تربیتی علمی و فناوری، مصادیقی مرتبط مستخرج شده است که در جدول شماره ۷ مشاهده می‌شود.

جدول ۷: مصادیق مؤلفه‌های ساحت علمی و فناوری از منظر دعای کمیل

ساحت علمی و فناوری		
شماره صفحه	مصادیق	مؤلفه‌ها
۹۷	بِعِلْمِكَ الَّذِي أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ	علم خدا محاط بر علم بشر
۱۲۸	يا عالماً لا يُعَلِّم	حضور بودن علم خدا
۱۰۷	و بعد ما انطوى عليه قلبى من معرفتك	خداوند منبع معرفت و شناخت
۱۱۴	يا غاية آمال العارفين	خداوند نهایت آرزوی عارفان و اهل علم و شناخت

بحث و نتیجه‌گیری

وجه انتخاب فرازهای دعا در هر ساحت تربیت، بر اساس تأمل پژوهشگران در اهداف تربیتی هر کدام از ساحت‌های شش‌گانه و معنا و مضمون مندرج در فرازهای دعای کمیل که متناسب با آن اهداف بود، انجام شد. اهداف جریان تربیت با توجه به ساحت‌های تربیت به ترتیب عبارتند از:

الف: اهداف ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی:

برخی از این اهداف عبارتند از: پذیرش آگاهانه و آزادانه دین اسلام، درجهت تکوین و تعالی پیوسته خود در راستای تشکیل جامعه صالح، تلاش درجهت ارتقای ابعاد وجودی خویش و دیگران از طریق برقراری ارتباط با خداوند و دعوت به دینداری و اخلاق‌مداری، خودشناسی و دیگرشناسی برای پاسخگویی به نیازها و محدودیت‌ها و تلاش درجهت پیشرفت ابعاد وجودی خویش و دیگران از طریق درک و اصلاح موقعیت خود و دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی، تلاش پیوسته برای خودسازی و اصلاح دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی از طریق تعدیل عواطف، تقویت اراده، حفظ کرامت، عزت نفس و کسب صفات اخلاقی و تلاش پیوسته برای حضور مؤثر دین و اخلاق در تمامی ابعاد فردی و اجتماعی براساس نظام معیار اسلامی.

ب: اهداف ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی:

برخی از این اهداف عبارتند از: بازشناسی، حفظ آداب و رسوم، هنجارها و ارزش‌های جامعه، در پرتو نظام معیار اسلامی، درک موقعیت اجتماعی و سیاسی خود و جامعه و مواجهه با تحولات اجتماعی و سیاسی بر اساس نظام معیار اسلامی و ساختن آینده‌ای روشن در سطح ملی و جهانی، آمادگی در جهت تشکیل خانواده و حفظ و تداوم آن، به مثابه مهمترین

نهاد بر اساس نظام معیار اسلامی، بازشناسی فرهنگ و تمدن اسلامی در کنار توجه به نیازهای حال و آینده در جهت تحقق امت واحده اسلامی براساس نظام معیار اسلامی، تلاش برای ارتقای ابعاد مشترک (انسانی، اسلامی، ایرانی) هویت خویش بر اساس نظام معیار اسلامی و مشارکت جمعی مؤثر در حیات اجتماعی و سیاسی با رعایت اصول عدالت، کرامت و عزت نفس، حق طلبی، استقلال همه‌جانبه، مراعات حقوق و آزادی مشروط بر اساس نظام معیار اسلامی.

ج: اهداف ساحت تربیت زیستی و بدنی:

برخی از این اهداف عبارتند از: درک ویژگی‌های زیستی خود و پاسخگویی به نیازهای جسمی و روانی خویش از طریق تقویت قوای جسمی و روانی و مبارزه با عوامل ضعف و بیماری بر اساس نظام معیار اسلامی و حفظ و ارتقای سلامت و بهداشت جسمی و روانی خود و دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی

د: اهداف ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری:

برخی از این اهداف عبارتند از: درک معنای پدیده‌های و رویدادهای طبیعت برای دستیابی به درک کلی از جهان هستی بر اساس نظام معیار اسلامی، رمزگشایی و رمزگردانی از پدیده‌های آشکار و پنهان طبیعت و هستی و ابراز آن به زبان هنری و درک زیبایی‌های جهان آفرینش به منزله مظاهر جمال و کمال الهی و ارتقای ذائقه زیبایی‌شناسانه‌ی خود.

ه: اهداف ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای:

برخی از این اهداف عبارتند از: تدبیر امر معاش با درک موقعیت اقتصادی خود و جامعه و تلاش برای بهبود شرایط اقتصادی از طریق مشارکت سازنده در فعالیت‌های اقتصادی بر اساس نظام معیار ربوبی، درک و فهم مسائل اقتصادی خود و جامعه و رعایت الگوی ملی تولید، توزیع و مصرف کالاها و خدمات با توجه به نظام معیار اسلامی، مراعات قوانین و احکام معاملات و التزام به ارزش‌های اخلاقی و رعایت، حق، عدالت و انصاف در روابط اقتصادی با دیگران، براساس نظام معیار اسلامی و تلاش فردی و جمعی برای تحقق استقلال اقتصادی، رشد و پیشرفت ثروت ملی، رفاه عمومی، عدالت اقتصادی، مبارزه با فقر و ایجاد اشتغال‌زایی بر اساس نظام معیار اسلامی.

و: اهداف ساحت تربیت علمی و فناوری:

برخی از این اهداف عبارتند از: برقراری ارتباط سازنده با طبیعت از طریق شناخت آن با هدف تکریم، تسخیر و آبادانی و آموختن از آن برای ایفای نقش سازنده در فعالیت‌های علمی در سطح ملی و جهانی بر اساس نظام معیار اسلامی و درک و کشف و تفسیر پدیده‌ها و رویدادهای طبیعی، در جهت رمزگشایی و رمزگردانی از آنها به منزله مخلوقات و آیات الهی در پرتو نظام معیار اسلامی (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۱۵۴-۱۵۸).

مهم‌ترین هدف تشکیل نظام اسلامی به طور اعم و نظام آموزشی به طور اخص، تربیت دینی است. دین مقدس اسلام برنامه جامع تربیتی انسان برای عبودیت و تقرب الی الله است (برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۲۰). متون دینی و اسلامی و از آن جمله ادعیه به عنوان منبع جامع هدایت بشر به سوی سعادت هستند؛ لذا استفاده از این متون در نظام تعلیم و تربیت لازم به نظر می‌رسد. پس بهره‌گیری از متون اسلامی از جمله دعای کمیل، در سند تحول بنیادین امری ضروری است.

ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، ناظر به خودشناسی و معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت و پذیرش ولایت رهبران دینی پیامبر(ص) و ائمه معصومین(ع) و پیروی از ایشان است، که به حق برترین انسان‌های کامل در طول تاریخ هستند (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). در بررسی این ساحت تربیتی، مؤلفه خداشناسی، دارای بیشترین مصادیق بود. به مقتضای سرشت انسانی که به دنبال بهترین‌هاست تا خود را

ارزشمندتر سازد خدا را شناخت و هر لحظه در پی آن بود تا این شناخت را بیشتر کرد تا روز به روز خدا را محبوب‌تر یافت.

این ساحت تربیتی، در سند تحول بنیادین، اولین و مهمترین ساحت تربیتی شناخته شده که از کثرت مؤلفه‌ها و مصادیق برآمده از دعای کمیل هم پیداست که در این دعا هم از اهمیت بالایی نسبت به سایر جنبه‌های تربیتی، برخوردار است. این بدان معناست که تربیت ابتدا باید از بعد اعتقادی، عبادی و اخلاقی شروع شود و سپس در سایر ابعاد گسترش یابد.

ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی ناظر به کسب شایستگی‌هایی است که متریبان را قادر می‌سازد تا شهروندانی فعال و آگاه باشند و در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰). از مصادیق این ساحت در دعای کمیل می‌توان به داشتن تواضع در تمامی حالات و جایگاه‌ها و متواضع بودن در روابط اجتماعی با دیگری اشاره کرد.

ساحت تربیت زیستی و بدنی به عنوان بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و رعایت بهداشت جسمی و روانی متریبان در قبال خود و دیگران است و همچنین ناظر به تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است. در دعای کمیل به مهمترین نکته، در ساحت زیستی و بدنی اشاره شده است که آن «برطرف کردن نیازهای زیستی در حدود تعیین شده توسط خدا» می‌باشد. برطرف کردن نیازهای زیستی با عنایت به حدود شرعی، علاوه بر تامین آرامش روح و روان، سلامت جسم را نیز به دنبال دارد. رعایت کردن حدود تعیین شده توسط خدا در این ساحت موجب سلامت جامعه و زمینه‌سازی یک جامعه صالح نیز می‌شود.

ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری ناظر به رشد قوه خيال و پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی شناختی متریبان (توان درک موضوعات و افعال دارای زیبایی مادی یا معنوی توان خلق آثار هنری و قدردانی از آثار و ارزش‌های هنری) است. در این ساحت مؤلفه آرامش روانی و درک زیبایی‌های خالق تبیین شد و مصادیق آن در متن دعا مشخص گردید.

ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای ناظر به یکی از ابعاد اقتصادی و معیشتی انسان‌هاست. این ساحت ناظر به رشد بعد مهم زندگی آدمی یعنی توانایی‌های متریبان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای است. در بررسی این ساحت تربیتی، می‌توان به مؤلفه حریص نبودن و رضایت و قناعت و مصداق "تَجْعَلَنِي بِقِسْمِكَ رَاضِيًا قَانِعًا" اشاره کرد. از برکات این دعا که در کتاب سید بن طاووس نیز ذکر شده، افزایش رزق و روزی‌ست که به طور جانبی در ذیل این ساحت قرار می‌گیرد اما اشاره مستقیمی به این مؤلفه نشده است (سید بن طاووس، ج ۲: ۷۰۶).

ساحت تربیت علمی و فناوری ناظر به رشد توانمندی افراد جامعه در راستای فهم و درک دانش‌های پایه و عمومی، کسب مهارت دانش افزایی، به کارگیری شیوه تفکر علمی و منطقی، توان تفکر انتقادی، آمادگی جهت بروز خلاقیت و نوآوری و نیز ناظر به کسب دانش، بینش و تفکر فناورانه برای بهبود کیفیت زندگی است. در بررسی این ساحت مؤلفه‌ی تربیتی حقیقت‌جویی و احاطه علمی خداوند تبیین و مصادیق آن مشخص گردید.

ساختمان اصلی روح و فکر و عقل انسان حقیقت‌جو و حقیقت‌خواه آفریده شده یعنی حقیقت، راستی، واقعیت، درستی، غذای روح انسان است بنابراین اگر روح انسان سالم باشد در مواجهه با حق لذت می‌برد (مطهری، ج ۵: ۵۵). می‌توان نتیجه گرفت که دعای کمیل از جمله منابع دینی اسلامی است که از نظر تربیتی تاثیر فوق‌العاده‌ای بر ابعاد

اعتقادی، عبادی و اخلاقی، اجتماعی، زیستی، اقتصادی، زیبایی‌شناختی و علمی انسان می‌گذارد. در این دعا می‌توان مؤلفه‌ها و مصادیقی یافت که مشخصاً به ساحت‌های مختلف وجودی انسان و در پی آن به ساحت‌های شش‌گانه تربیت اشاره دارد.

منابع:

- الهی قمش‌های، مهدی (۱۳۸۹). **دعای کمیل**؛ مترجم مهدی الهی قمشه ای. تهران: محمد، چاپ ششم.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ق). **اقبال الاعمال**؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
- الیاس، جان (۱۳۸۵). **فلسفه تعلیم و تربیت (قدیم و معاصر)**؛ ترجمه عبدالرضا ضرابی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- باقری، خسرو (۱۳۹۶). **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**؛ تهران: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان، چاپ چهل و دوم
- بنایی، مهدی (۱۳۸۹). **آثار تربیتی و روانشناختی دعای کمیل**؛ پنجمین همایش بین‌المللی مدیریت، روانشناسی و علوم انسانی با رویکرد توسعه پایدار، تهران: مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار.
- بلاغت، سید رضا (۱۳۹۷). **دموکراسی و تعلیم و تربیت**؛ تهران: آوای نور، چاپ دوم.
- ترکاشوند، مراد (۱۳۹۲). **بررسی و نقد مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش**، چکیده مقالات چهارمین همایش ملی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- تسلیمانی، ناصر، سرمدی، محمدرضا و سیفی، محمد (۱۳۹۴). «تبیین جایگاه ادراک زیباشناسانه در تعالی ذهنی یادگیرندگان و ارائه‌ی الگوی مفهومی برای برنامه درسی هنر»، **پژوهش در برنامه‌ریزی درسی**، سال چهاردهم، دوره دوم، ش: ۲۸ (پیاپی ۵۵).
- تقوی دامغانی، سید رضا (۱۳۸۵). **چهل چشمه معرفت**؛ تهران: انتشارات نخیل، چاپ چهارم.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹). **صحیفه امام**؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ پنجم.
- خوانساری، جمال‌الدین محمد (۱۳۶۶). **شرح غررالحکم و درر الکلم**؛ قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، چاپ اول.
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰). تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- سیحانی نژاد، مهدی؛ نجفی، حسن؛ نورآبادی، سولماز (۱۳۹۶). «مفهوم تعالی و نقد وضعیت موجود آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران»، **فصلنامه مطالعات ملی**، سال هجدهم، شماره ۲.
- سیحانی، جعفر (۱۳۸۳). **منشور جاوید**؛ قم: مؤسسه امام صادق (ع)، چاپ اول.
- سیحانی نیا، محمد (۱۳۹۰). «آثار تربیتی و روان‌شناختی دعا، راه تربیت، فصلنامه‌ای در عرصه فرهنگ و تربیت اسلامی، سال ششم، شماره ۱۵.
- شریعتمداری، علی (۱۳۹۶). **اصول و فلسفه تعلیم و تربیت**؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ شصت و چهارم،
- عبداله‌نژاد، نادر (۱۳۹۸). **سند تحول بنیادین و چالش پیش روی آن**، چهارمین همایش ملی علمی، پژوهشی روانشناسی و علوم تربیتی، شیروان: مؤسسه پژوهشی رهجویان پایا شهر اترک و مجله علمی تخصصی پایاشهر.
- فراهانی، حسن (۱۳۸۰). «بررسی آراء تربیتی امام محمد غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی»، **نشریه معرفت**، شماره ۴۴.
- کاشانی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۵). «شرح دو جمله از دعای کمیل»، **فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه**، سال سیزدهم، شماره ۵۰.
- کهندل، جواد؛ مصطفی‌لو، فاطمه؛ مصطفی‌لو، حمیده (۱۳۹۴). **ارتباط تعلیم و تربیت اسلامی با ساحت زیستی و بدنی سند تحول بنیادین مبتنی بر فرمایشات مقام معظم رهبری**؛ همایش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دوره ۱.
- گوتهک، جلال‌ال. (۱۳۸۹). **مکاتب فلسفی و آراء تربیتی**؛ ترجمه محمدجعفر پاک سرشت. تهران: سمت.
- مارشال، کاترین و گرجن راسمن (۱۳۹۰). **روش تحقیق کیفی**، ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی؛ تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ چهارم،

مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰). تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار؛ تصحیح جمعی از محققان*. بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، مطهری، مرتضی (۱۳۹۵). *مجموعه آثار؛ تهران: صدرا، چاپ هشتم،*

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *آشنایی با قرآن؛ تهران: صدرا، چاپ یازدهم،*

مهدی زاده، حسین (۱۳۸۱). «کاوشی در ریشه قرآنی واژه «تربیت» و پیامد معنایی آن»، *نشریه معرفت*، شماره ۵۹.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *زندگی در پرتو اخلاق؛ قم: سرور، چاپ ششم،*

مرزوقی، رحمت الله (۱۳۹۲). «تربیت مدنی از دیدگاه اسلام؛ رویکردی به پرورش سیاسی»، *نشریه علوم اجتماعی*، دوره ۵، شماره ۱۰.

هاشمی اقدم، لعیا (۱۳۸۶). «نقد و بررسی کتاب اسرار العارفین با شرح دعای کمیل»، *ماهنامه کتاب ماه دین*، شماره ۱۲۰ و ۱۲۱ و ۱۲۲.

